

ข้อมูลชุมชนบ้านชำผักหนาม ตำบลนาหนองทุ่ม อำเภอุมพแพ จังหวัดขอนแก่น

1. ประวัติความเป็นมาของชุมชน

บ้านชำผักหนามเริ่มมีการตั้งถิ่นฐานครั้งแรก ปี พ.ศ. 2493 โดยการอพยพของชาวอีสานหลาย ๆ จังหวัดมารวมกัน เดิมชื่อ “บ้านชำแค้น” หลังจากนั้นโดนสั่งอพยพโดยคำสั่งของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ชาวบ้านบางส่วนจึงกระจัดกระจายไปอยู่ตามหมู่บ้านรอบข้างและได้ย้ายเข้าไปตั้งถิ่นฐานในพื้นที่เดิม ในปี พ.ศ.2508 ซึ่งเป็นปีเดียวกันกับการประกาศให้พื้นที่นั้นเป็นป่าสงวนแห่งชาติดงลาน หลังจากนั้นทางราชการได้จัดระเบียบชุมชนใหม่ โดยจัดที่ดินทำกินบริเวณเขตป่าสงวนเสื่อมโทรมให้กับชาวบ้านภายใต้โครงการ คจก. ชาวบ้านได้รับความเดือดร้อนจากการจัดสรรที่ดินมากจึงรวมตัวกันคัดค้านโครงการ เมื่อโครงการยุติลงในปี พ.ศ.2535 ชาวบ้านชำผักหนามจำนวน 71ครอบครัว จึงย้ายกลับมาตั้งถิ่นฐานในหมู่บ้านปัจจุบัน ซึ่งอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่านและเพื่อยืนยันเจตนารมณ์ในการดำรงชีวิตในพื้นที่ป่าอย่างยั่งยืน ชุมชนได้มีกระบวนการจัดสรรที่ดินใหม่ทั้งชุมชน โดยมีข้อตกลงให้ครอบครัวที่มีที่ทำกินมาก่อนการอพยพออกสามารถมีที่ดินทำกินได้เพียง 25 ไร่ และครอบครัวที่มีที่ทำกินน้อยก่อนการอพยพสามารถมีที่ทำกินได้ 15 ไร่ ผลสรุปจากการจัดสรรที่ดินใหม่ ชุมชนชำผักหนามสามารถคืนพื้นที่ซึ่งเคยเป็นที่ทำกินให้แก่รัฐได้จำนวนหนึ่ง

ชาวบ้านชำผักหนามได้มีการทำข้อตกลงร่วมกับรัฐบาลในการร่วมมือดูแลรักษาป่าและใช้ประโยชน์ที่ดินให้เหมาะสมกับระบบนิเวศในเขตอุทยานฯ ตั้งแต่ปี พ.ศ.2538 และมีการร่วมกันตั้งกลุ่มในการจัดการทรัพยากรอย่างชัดเจน หลังจากนั้นชาวบ้านเรียกร้องให้กรมป่าไม้เพิกถอนแนวเขตอุทยานฯ ออกจากที่ทำกินของชาวบ้าน ปัจจุบันชาวบ้านส่วนใหญ่ทำการเกษตรแบบผสมผสานและวนเกษตรพร้อมกับพัฒนาพื้นที่ฟูอาชีพเสริมรายได้ องค์กรชาวบ้านร่วมกันทบทวนประสบการณ์การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า พร้อมกับพัฒนาแผนการจัดการทรัพยากรในชุมชนเพื่อจัดการทรัพยากรให้สอดคล้องกับชุมชนและระบบนิเวศ พ.ศ.2544 ชุมชนได้เข้าร่วมกับโครงการนาร่องการพัฒนาการมีส่วนร่วมเพื่อการจัดการ อุทยานแห่งชาติอย่างยั่งยืนของอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน และ พ.ศ.2547 เข้าร่วมโครงการจัดการพื้นที่คุ้มครองอย่างมีส่วนร่วม (JoMPAs) ของกรมอุทยานแห่งชาติสัตว์ป่า และพันธุ์พืช

2. ข้อมูลกายภาพ/บริบทพื้นที่

บ้านชำผักหนามตั้งอยู่ในเขตการปกครองหมู่ที่ 11 ตำบลนาหนองทุ่ม อำเภอุมพแพ จังหวัดขอนแก่น ห่างจากถนนมะลิวัลย์ (สายขอนแก่น-เลย) ประมาณหลักกิโลเมตรที่ 112-113 แยกเข้าไปทางทิศตะวันตก เป็นระยะทาง 5 กิโลเมตร ตั้งอยู่ในพื้นที่เขตอุทยานแห่งชาติภูผาม่านมีเนื้อที่ทั้งหมด ประมาณ 1,720 ไร่ มีลักษณะเป็นที่ราบล้อมรอบด้วยภูเขาทั้ง 4 ด้าน

ทิศเหนือ	ติดต่อกับ	ภูผาขวาง
ทิศใต้	ติดต่อกับ	ภูซำขึ้นาค
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับ	ภูซำบอน ภูซำเป่า ภูซำคูณ ภูซำผักหนาม ติดต่อกันเป็นเทือกเขา
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับ	ภูโสกลี และภูแฝงม้า

บ้านชำผักหนาม ตั้งอยู่ในพื้นที่ราบล้อมรอบด้วยภูเขาหินปูน เขตที่ตั้งชุมชนและที่ทำกินเป็นพื้นที่ลุ่มน้ำ 3B และ 4B ตามมติกรม. เรื่องการกำหนดคุณภาพลุ่มน้ำในพื้นที่ลุ่มน้ำชี-มูล วันที่ 12 กรกฎาคม พ.ศ. 2531 สภาพดินทั้งหมดเป็นดินชุดภูกระดึง ประกอบด้วยดินเหนียวและดินร่วน มีความอุดมสมบูรณ์สามารถกักเก็บน้ำได้ดีเหมาะสมแก่การทำเกษตรกรรม สภาพป่ารอบบ้านชำผักหนาม แบ่งเป็น

ป่าดิบแล้ง จะอยู่ในบริเวณภูโสกลี๊ก ภูผาขวาง และภูชำขึ้นาค มีไม้แดง ไม้ตะแบก ส่วนในบริเวณที่ราบจะมีไม้ยาง ไม้ประดู่ ไม้ไผ่หนาม และไม้ไผ่หก เป็นต้น

ป่าเบญจพรรณ อยู่บริเวณภูชำผักหนาม ภูชำเป้า ภูชำบอน ภูชำคูน ภูแฝงม้า และภูชำขึ้นาค มีไม้ไผ่ผสมอยู่มาก คือ ไม้ไผ่ไร่ ไม้ไผ่ป่า ไม้ไผ่คาย ไม้ไผ่ขมะ ไม้ไผ่ซาง ไม้ไผ่รวก เป็นต้น และมีไม้อื่นปะปนอยู่ เช่น ไม้ตะแบก ไม้มะค่า ไม้ชิงชัน ไม้พยุง และไม้ยาง

สัตว์ป่าที่อาศัยอยู่รอบพื้นที่ป่าบ้านชำผักหนาม เช่น หมูป่า ไก่ป่า ลิง ค่าง กระรอก กระแต เลียงผา หมาใน อีเห็น เม่น งู และนกป่าชนิดต่างๆ เป็นต้น

แหล่งน้ำเป็นน้ำซับที่เกิดจากภูเขาหินปูนรอบพื้นที่ชุมชน มีน้ำซับไหลมารวมกันเป็นห้วยพลาญทอง ประกอบด้วย ซ้ำบอน ซ้ำคูน ซ้ำตีนเป็ด ซ้ำผักหนามชำเป้า ซ้ำขี้ลิง ซ้ำตากว่าง และชำขึ้นาค มีน้ำซับไหลลงห้วยชำแคน

3. ข้อมูลประชากร

ประกอบด้วย 2 ชุมชน คือ ชุมชนบ้านชำผักหนาม จำนวน 108 ครัวเรือน และชุมชนบ้านหนองจาน จำนวน 48 ครัวเรือน ประชากรรวมทั้งหมู่บ้านจำนวน 156 ครัวเรือน

4. การศึกษา/ศาสนา

การศึกษามีโรงเรียนระดับประถมศึกษา จำนวน 1 แห่ง
ประชากรนับถือศาสนาพุทธ

5. สุขภาพ/สาธารณสุข/โรค

ถนนเข้าหมู่บ้านเป็นถนนลาดยาง และในหมู่บ้านเป็นถนนคอนกรีต มีระบบน้ำประปาหมู่บ้าน

6. อาชีพ รายได้ ภาวะหนี้สิน

อาชีพส่วนใหญ่ประกอบอาชีพหลักทางการเกษตร ได้แก่ ทำนาข้าว ทำไร่ข้าวโพด ถั่วเหลือง พริก และเลี้ยงสัตว์ เช่น วัว อาชีพรอง การขายแรงงานหลังจากฤดูเก็บเกี่ยวผลผลิตทางการเกษตร(ม.ค.-เม.ย.) รับจ้างงานก่อสร้าง และรับจ้างตัดอ้อย เป็นต้น

รายได้ส่วนใหญ่ของชาวบ้านมาจากการขายผลผลิตทางการเกษตร และรายได้เสริมจากการรับจ้างขายแรงงาน

7. วัฒนธรรม/ความเชื่อ

ชาวบ้านชำผักหนามมีวัฒนธรรมความเชื่อที่เกี่ยวกับป่าเหมือนกับชุมชนอื่นๆ ในภาคอีสานทั่วไป คือ มีการตั้งศาลปู่ตาไว้ในบริเวณป่าของหมู่บ้านเป็นป่าดอนปู่ตา ชาวบ้านจะใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ อันเกี่ยวกับความศรัทธาที่มีต่อผีปู่ตา บริเวณพื้นที่ป่าดอนปู่ตามีศาลปู่ตาและจะมีต้นไม้ขึ้นอยู่หนาแน่น ชาวบ้านจะไม่เข้าไปตัดไม้ใด ๆ ทั้งสิ้นจะใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางวัฒนธรรมความเชื่อของหมู่บ้านเพียงอย่างเดียว

8. กลุ่ม/องค์กร

กลุ่มคณะกรรมการป่าชุมชน กลุ่มอาชีพ กลุ่มกองทุนฯ

9. ประชาชน/ผู้รู้ชุมชน

ยังไม่มีข้อมูล

10. การจัดการทรัพยากร (ดิน น้ำ ป่า)

10.1 การพึ่งพิงทรัพยากร

การใช้ประโยชน์จากป่าของชาวบ้านชำผักหนาม ได้แก่ การเก็บหาพืชอาหาร ประเภทแรก คือ ผักป่า เช่น ผักหนาม ผักกูด กระชาย ยอดหวาย ย่านาง ผักงูเห่า เป็นต้น , ผลไม้ป่า เช่น กัลยป่า ลิ้นจี่ป่า มะม่วงป่า ส้มโอป่า เป็นต้น นอกจากนี้ มีเห็ดที่ชุมชนเก็บหา 8 ชนิด ได้แก่ เห็ดปลวก เห็ดน้ำหมาก เห็ดตะไคร้ เห็ดกระด้าง เห็ดเผาะ เห็ดหูหนู เห็ดโคนและเห็ดผึ้ง ส่วนหน่อไม้มีการเก็บหาทั้งเพื่อกิน และขาย ได้แก่ ใผ่ไร่ ใผ่ป่า ใผ่รวก ใผ่ซาง ทรัพยากรอื่นๆ ที่ใช้สอย คือ สมุนไพร, สัตว์ เช่น ไก่ป่า นก กระรอก หนู เป็นต้น สุดท้าย คือ ไม้ใช้สอย และไม้ฟืน ซึ่งเก็บ หาบ้างแต่น้อย

นอกจากชาวบ้านชำผักหนามแล้วยังมีชุมชนรอบป่าดงลานจำนวน 22 หมู่บ้าน ที่เข้ามาใช้ประโยชน์จากป่าบริเวณเดียวกับบ้านชำผักหนาม ซึ่งในช่วงปีพ.ศ.2542-2543 ชาวบ้านชำผักหนามได้มีกระบวนการในการสร้างความเข้าใจและข้อตกลงในเข้ามาใช้ประโยชน์กับชุมชนต่างๆ ด้วยเช่นกันเพื่อไม่ให้เกิดการใช้ประโยชน์ป่าเกินกำลัง ซึ่งปัจจุบันด้วยการสนับสนุนของอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน ชุมชนรอบนอกเหล่านี้ให้การยอมรับข้อตกลงการเก็บหา และปฏิบัติตามเป็นอย่างดี

ในส่วนของชุมชนชำผักหนามเองกลับมีแนวโน้มในการเก็บหาทรัพยากรต่างๆ จากป่าลดลง ปัจจุบันมักเป็นการเก็บหาของป่าเพื่อบริโภคในครอบครัวเท่านั้น ปัจจัยประการหนึ่งเพราะต้องใช้เวลาในการบำรุงดูแลรักษาพืชผักในแปลงเกษตรค่อนข้างมากและต้องทำการเก็บเกี่ยวผลผลิตทางการเกษตรที่มีหมุนเวียนตลอดปี รวมทั้งส่วนใหญ่ยังสามารถผลิตอาหารได้เองจากแปลงเกษตรประโยชน์ทางอ้อมที่ชุมชนได้รับจากป่าคือ “น้ำ” ซึ่งเก็บกักในภูเขาหินปูนและไหลลงสู่”ชำ” ต่างๆ โดยรอบชุมชน ได้แก่ ชำดินเป็ด ชำคุณ ชำขี้ลิง ชำเป้า ชำบอน ชำผักหนาม ชำขี้หนาด และชำตากว่าง ชุมชนได้ใช้น้ำชำตลอด ทั้งปีในพื้นที่เกษตร และเพื่อการเลี้ยงสัตว์

10.2 พัฒนาการในการจัดการป่าของชุมชน

พ.ศ.2535

- โครงการ คจก. ยกเลิกชุมชน 71 ครอบครัว อพยพกลับมาอยู่ในพื้นที่ชุมชนเดิมจากนั้นพื้นที่ถูกประกาศเป็นอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน

พ.ศ.2536-2539

- มีการจัดสรรที่ทำกินแก่ชาวบ้านทุกครอบครัวใหม่ (มากที่สุด 25 ไร่ น้อยสุด 15 ไร่)
- ชุมชนตกลงกับอุทยานว่าจะร่วมกับเจ้าหน้าที่ดูแลรักษาป่า มีการตั้งกฎระเบียบ, จัดตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนและปลูกป่าเสริม
- อุทยานรับรองสิทธิ์ที่ทำกินชาวบ้าน มีการดูงานด้านจัดการทรัพยากรและทำการเกษตรยั่งยืน จัดสัมมนาเรื่องการจัดการทรัพยากรบ้านชำผักหนาม และเสริมแนวคิดการจัดการป่าร่วมกับเครือข่ายป่าไม้ที่ดินภาคอีสาน
- ชุมชนร่วมกับองค์กรสนับสนุนจากภายนอกวางแผนการจัดการทรัพยากรในชุมชน
- ชาวบ้านเริ่มเปลี่ยนการทำเกษตรจากการปลูกพืชเชิงเดี่ยวมาเป็นแบบผสมผสาน

พ.ศ.2540-2541

- มีการเพิกถอนแนวเขตอุทยานออกจากที่ทำกินโดยมติ ครม. และปรับปรุงกฎระเบียบป่าชุมชน

พ.ศ.2542-2543

- ทุกครอบครัวทำเกษตรผสมผสาน พร้อมกับการพัฒนาอาชีพเสริมรายได้

พ.ศ.2544

- ชุมชนเข้าร่วมกับโครงการนำร่องการพัฒนาการมีส่วนร่วมเพื่อการจัดการอุทยานฯ อย่างยั่งยืน

พ.ศ.2547

- เข้าร่วมโครงการจัดการพื้นที่คุ้มครองอย่างมีส่วนร่วม (JoMPAs) และจัดทำแผนการจัดการป่าฉบับปัจจุบัน

10.3 รูปแบบการจัดการป่า

ปัจจุบันชุมชนจะมีคณะกรรมการป่าชุมชน 16 คน โดยมีโครงสร้าง คือ ประธาน รองประธาน และประชาสัมพันธ์ เลขานุการ ฝ่ายบัญชี และฝ่ายการเงิน และกรรมการ มีวาระการดำรงตำแหน่ง 2 ปี กรรมการป่าจะมีบทบาทหลัก ในการประสานงานจัดการทรัพยากรป่าไม้บ้านชำผักหนามทั้งภายในและภายนอกชุมชน รณรงค์สร้างจิตสำนึกให้คนในชุมชนและมีการประชุมคณะกรรมการ เดือนละครั้งและประชุมเร่งด่วนตามกิจกรรมดำเนินงาน และตามสถานการณ์ชุมชน ทั้งนี้คณะกรรมการสามารถแต่งตั้งคณะทำงานมาปฏิบัติงานเกี่ยวกับเรื่องการจัดการทรัพยากรด้านต่าง ๆ ได้

ชาวบ้านชำผักหนามแบ่งพื้นที่จัดการออกเป็น 2 ส่วนใหญ่ๆ คือ พื้นที่ป่าชุมชน ซึ่งได้แก่ บริเวณป่าเสื่อมโทรมในพื้นที่ราบใกล้ชุมชนที่ชาวบ้านได้ฟื้นฟูขึ้นมาเองโดยการปลูกเสริมและดูแลรักษาจนป่ามีความอุดมสมบูรณ์ขึ้น ป่าชุมชนนี้มี 2 แห่ง มีพื้นที่รวม 230 ไร่ ชุมชนมีวัตถุประสงค์ในการจัดการพื้นที่ป่าชุมชนให้พื้นที่ตัวมากขึ้น ห้ามไม่ให้มีการตัดไม้ในพื้นที่นี้โดยเด็ดขาด แต่รักษาไว้เพื่อให้เป็นแหล่งศึกษาธรรมชาติ เป็นที่อยู่อาศัย

ของสัตว์ป่าและเก็บหาของป่าบางชนิด พื้นที่ส่วนที่สองคือ พื้นที่ป่าใช้สอยเป็นป่าธรรมชาติในภูเขาหินปูน 4 พื้นที่รอบชุมชน คือ พื้นที่ภูผาขวาง พื้นที่ภูชำผักหนาม พื้นที่ภูชำขึ้นาค และพื้นที่ภูแผงม้า มีสภาพพื้นที่ดังนี้คือ

1. พื้นที่ภูผาขวาง ประกอบด้วย ภูผาขวาง และภูโสกลีค มีสภาพป่าเป็นป่าเบญจพรรณและป่าดิบแล้ง พันธุ์ไม้เด่น คือ แดง ตะแบก ยาง ประดู่ มะค่าโมง จันผา จันแดง ชิงชัน และไม้ชนิดต่างๆ
  2. พื้นที่ภูชำผักหนาม ประกอบด้วย ภูชำผักหนาม ภูชำเป้า ภูชำบอนและภูชำคูน มีสภาพเป็นป่าเบญจพรรณ มีพันธุ์ไม้เด่นได้แก่ แดง ตะแบก ยาง ประดู่ จันผา ไม้
  3. ภูชำขึ้นาค มีสภาพเป็นป่าเบญจพรรณและป่าดิบแล้ง ไม้เด่น คือ แดง ตะแบก ประดู่ มะค่าโมง จันผา จันแดง และไม้
  4. ภูแผงม้า เป็นป่าเบญจพรรณ มีไม้เด่นคือ แดง ตะแบก ยาง ประดู่ จันผา และไม้
- กฎระเบียบการจัดการป่าในพื้นที่ป่าใช้สอย มีทั้งกฎที่ตั้งขึ้นโดยราษฎรอาสาสมัครพิทักษ์ป่า (รสป.) และในรูปของกฎระเบียบหมู่บ้านที่ระบุข้อห้ามด้านต่างๆ ในเรื่องการใช้ป่าและที่ดิน ในกฎระเบียบมีการระบุบทลงโทษและการปรับ

10.4 กิจกรรมเกี่ยวกับการจัดการป่า

กิจกรรมการจัดการป่าที่ระบุในแผนการจัดการป่าปัจจุบัน เน้นกิจกรรม 4 ด้าน คือ การป้องกันและป้องกันและฟื้นฟูป่า การใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนซึ่งกำหนดให้มีการทบทวนกฎระเบียบ และแผนการจัดการป่าชุมชนทุกปีนอกจากนี้คือแผนในด้านการประชาสัมพันธ์และการพัฒนาคน

10.5 ทิศทางและแนวทางการจัดการในอนาคต

เพิ่มศักยภาพให้คณะกรรมการป่าชุมชน โดยการแบ่งโครงสร้างหน้าที่ให้ชัดเจน เพราะปัจจุบันกรรมการบางคนมีหน้าที่มากเกินไป อาจทำหน้าที่ได้ไม่เต็มที่

- เพิ่มความหลากหลายของสมาชิกที่เป็นคณะกรรมการโดยให้ผู้เก็บหาของป่าเข้ามามีส่วนร่วมมากขึ้น และมีกลุ่มผู้หญิงและเยาวชนเพิ่มมากขึ้น
- ควรมีการสำรวจเก็บข้อมูลป่าอย่างต่อเนื่องเพราะที่แล้วมาอาจเว้นระยะการเก็บข้อมูลนานเกินไป
- ประสานความร่วมมือกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องให้มากขึ้น โดยทำความเข้าใจจุดประสงค์การจัดการให้ตรงกัน
- ทำการถ่ายทอดความรู้ป่าชุมชนจากคนรุ่นเก่าสู่คนรุ่นใหม่ให้คนรุ่นใหม่เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการป่ามากยิ่งขึ้น
- พัฒนาและจัดตั้งกองทุนป่าชุมชน เพื่อเป็นเงินทุนในการอนุรักษ์ป่าชุมชน และสวัสดิการคณะทำงานป่าชุมชน โดยจะระดมทุนจากการศึกษาดูงาน เก็บเงินจากผู้ใช้ประโยชน์ป่า เงินทุนจากการวิจัยสัตว์ป่า และอาจมาจากการแปรรูปผลผลิตจากป่า เช่น หน่อไม้ต้องเป็นต้น